ڕۆڵی ڕۆژهەڵاتناسی
لە بەجیهانیبوونی ئەدەبی کوردیدا

م. ی. زاهیر ئیسماعیل سەعید
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرێتی پەروەردەی ڕانیە.
zahirismael1973@gmail.com

پ. ی. د. ڕێزان صالح مەولوود
زانکۆی کۆیە/ بەشی کوردی
فاکەڵتی پەروەردە
rezan.saleh@koyauniversity.org

پوختە:
ئەم توێژینەوەیە باس لە ڕۆڵی ئەو ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسی و ڕۆژئاواییانە دەکات، کە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم تاوەکوو ناوەڕاستی سەدەی بیستەم هاتوونەتە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و دەستیان کردووە بە کۆکردنەوە و تۆمارکردنی دەستنووسی ئەدەبی و بەرهەمی ئەدەبیی فۆلکلۆری کوردی، پاشان ئەم بەرهەمانەیان لەلای خۆیان و لە نامەخانەی وڵاتەکانیان پاراستووە و وەریان گێڕاونەتە سەر زمانی خۆیان و نەتەوەی دیکە و بەجیهانیان کردوون.
ئەم لێکۆڵینەوەیە بەگشتی، پشتی بە ڕێبازی مێژوویی بەستووە، چونکە باس لە کۆکردنەوەو تۆمارکردنیبەرهەمیمێژوویی‌ئەدەبی‌وئەدەبی‌فۆلکلۆری‌کوردی‌دەکات‌لەلایەن‌ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە.

کلیلەوشە: ڕۆژهەڵاتناسی، بەجیهانیبوونی ئەدەب، دەستنووسی ئەدەبی، بەرهەمی فۆلکلۆری، ئیستعمار (کۆلۆنیالیزم)، ژاوا.

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ ناساندنی کار و چالاکی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەی کە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە هاتوونە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و کارەکانیان تەرخان کردووە بۆ لێکۆڵینەوە و کۆکردنەوەی دەستنووسی ئەدەبی و تۆمارکردنی بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، لەم پرۆسەیەشدا مەلا و حیکایەتخوان و بەیتبێژی کورد هاوکارییان بوون.

زۆربەی وڵاتانی وەک ئینگلیز، ئیتالی، ئەڵمانی و ڕووس و فەرەنسا و ئەمریکا، ڕۆژهەڵاتناسەکانیان ناردۆتە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان، لە نێو ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەدا، ڕۆژهەلاتناسە ڕووسەکان بێ مەبەست ڕۆڵی بەرچاویتان هەبووە لە کۆکردنەوەی دەستنووسە ئەدەبییە کوردییەکان. لە نموونەی ڕۆژهەڵاتناسەکان وەک (ئەلکساندەر ژابا، پیۆتر لێرخ، یۆربیلی، هارتمان، ئۆسکارمان، سۆن و لێکۆڵینەوەکانی ڕۆدینکۆ...)، کە ناویان درەوشاوەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا..

ئەم ڕۆژهەڵاتناسانە لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەکانیان خزمەتێکی گەورەیان بە ئەدەبی کوردی کردووە و توانیویانە ئەو دەستنووس و تۆمارانە لە فەوتان بپارێزن، کە بۆ ئەمڕۆ بوونەتە خەزێنەیەکی بەنرخ و سەرچاوەی زانیاری بۆ نەوەی نوێ و بوونەتە کەرەستەیەک بۆ ئەو ڕووناکبیر و لێکۆڵەرانەی دەیانەوێت لە مێژووی ئەدەبی کوردی بکۆڵنەوە.

پێناسە و ناساندنێکی کورتی ڕۆژهەڵاتناسی

ڕۆژهەڵاتناسی وەک بوارێکی مەعریفی، جۆرێکە لە دیراسەکردنی ڕۆژهەڵات لەلایەن ڕۆژئاواوە، ئەویش لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لە داب و نەریت و کولتوور و کەلەپووری میللەتانی ڕۆژهەڵات، کە لە لایەن لێکۆڵەرە ڕۆژئاواییەکانەوە ئەنجام دراون، کە بە (ڕۆژهەڵاتناس) ناویان دەرکردووە.

ڕۆژهەڵاتناسی، واتە ئەو دیسیپلینانەی کە ئامانجیان لێکۆڵینەوەی شارستانییەتەکانی ڕۆژهەڵاتە. زاراوەی ڕۆژهەڵاتناسی کە بە عەرەبی دەکاتە استشراق و بە فارسی خاورشناسی و بە فەرەنسی orientaisme، بەکارهاتووە بۆ دیاریکردنی ئەو زانستەی کە نووسەرە ڕۆژئاواییەکان – لە ئاکامی گەشتەکانی خۆیان بەرەو ڕۆژهەڵات – خۆیان پێوە خەریک کردبوو بۆ لێکۆڵینەوە لە میللەتانی ڕۆژهەڵات: نیشتمانیان، زمانیان، مێژوویان ئەفسانەیان، ئەدەبیاتیان، داب و نەریتیان (پیربال، ٢٠٢٠، ١١).

نووسەری دیاری عەرەب د. مەحمود زەقزوق، لە ناساندنی ڕۆژهەڵاتناسی و ڕۆژهەڵاتناس، دەڵێت: "بریتییە لەو زانستەی کە هەڵدەستێت بە دیراسەکردنی ڕۆژهەڵات، ڕۆژهەڵاتناس بە مانا گشتییەکەی بەسەر هەموو زانایەکی ڕۆژئاواییدا دەچەسپێت، کە سەرقاڵی دیراسەکردنی هەموو ڕۆژهەڵات بێت لە ڕووی زمان و شارستانییەت و ئاداب و ئاینییەکانیەوە." (زەقزوق، ٢٠١٦، ئەلکترۆنی). ڕۆژهەڵاتناسی لە بنچینەدا وەک زانستێکی سەربەخۆ لەلایەن وڵاتە کۆڵۆنیالیزمە ڕۆژئاواییەکانەوە دروست کراوە، بە مەبەستی دیراسەکردنی ڕۆژهەڵات، تاوەکوو لایەنە لاواز و شاراوەکانی وڵاتانی کۆڵۆنیالیکراوی ڕۆژهەڵات دەستنیشان بکەن.

(ئیدوارد سەعید) ڕۆژهەڵاتناسی بە نەریتێکی ئیمپریالیستی دەبەستێتەوە و وەک ڕێگەخۆشکەر و بەشێک لە پەیامی داگیرکاری و شەرعیەتدان بە ئەوروپییەکان بۆ داگیرکردنی ڕۆژهەڵات دادەنێت و بە توندی ڕەخنەی لە کاری ڕۆژهەڵاتناسی دەگرێت و پێیوایە، ڕۆژهەڵاتناسی ڕێگاو میتۆدێکی زانستییە و توانیویەتی بەردەوام لە خزمەتکردنی ڕۆژئاوادا بێت، هەروەها ڕۆژهەڵاتناسی دەبەستێتەوە بە ئایدۆلۆژی و سیاسەت و لۆژیکی دەسەڵاتی ڕۆژئاواوە، بۆ زاڵبوون بەسەر ڕۆژهەڵاتدا (سەعید، ٢٠١٨، ٦٩). بۆیە هەندێک لە لێکۆڵەران پێیانوایە، لە دوای شۆڕشی پیشەسازییەوە بەشێک لە وڵاتە ئەوروپییەکان هاتنە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و بزوتنەوەی کۆڵۆنیالیزمی و داگیرکردنی ئەم ناوچانە دەرکەوت، ئیدی وڵاتە کۆڵۆنیالیزمییەکان کەوتنە خزمەتی ئەو پرۆسەیەوە (ئەحمەد، ٢٠٢١، ١٤١). زۆربەی وڵاتانی کۆڵۆنیالیزم لە ڕێگەی ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە، کەتوونەتە لێکۆڵینەوە لەسەر لایەنەکانی باوەڕ و کولتوور و داب ونەریت و ڕەوشت و سامانی گەلانی ڕۆژهەڵات، بۆ ئەوەی خاڵە بەهێز و لاوازەکانی ئەو میللەتانە بزانن.

کورتەیەک لە مێژووی دەرکەوتنی ڕۆژهەڵاتناسی

ڕۆژهەڵاتناسی وەک پسپۆڕییەکی زانستی لەسەدەی حەڤدەهەمدا دەرکەوتووە. "بەریتانیا پێشەنگی ئەو وڵاتانە بوو هەر زوو گرنگی بەم لایەنەدا، لە ساڵی (١٦٤٠زاینی)، ئارک بیشۆپ لۆد، دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکانی کۆکردەوە و یەکەم کورسیی خوێندنی لە زانکۆی ئۆکسفۆرد دامەزراند." (مارف، ٢٠١٥، ئەلکترۆنی). ئەمەش سەرەتایەک بووە بۆ لێکۆڵینەوە لە دەستنووس و زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان. لەساڵی ١٧٧٤یشدا، کۆلیژی شاهانە College Royal لە فەڕەنسا، بەشێکی تایبەتی بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی و تورکی و فارسی کردەوە و ژمارەیەک مامۆستای ڕۆژهەڵاتی و زمانزانەکانی بۆ وتنەوەی ئەو زمانانە تەرخان کرد. پاشان لەساڵی ١٧٩٥دا قوتابخانەیەکی تایبەت بە زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان، بەناوی قوتابخانەی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان Ecole des Langues Orientales لە پاریس دامەزرا؛ فارسی و تورکی و عەرەبی تێدا دەخوێنرا (پیربال، ٢٠٢٠، ٢٦)، ئەم هەوڵەی فەڕەنسا بە هەوڵێکی نوێتر دادەنرێت، چونکە دامەزراندنی قوتابخانە و تایبەتکردنی مامۆستا بۆ وتنەوەی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان، گرینگیدان بوو بە ڕۆژهەڵات.

لە سەدەی هەژدەهەم بەملاوە ڕووسەکانیش هەوڵیان دا بۆ فێربوون و دەرسگوتنەوەی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان لە ڕووسیا، چاپخانەکانیان بۆ یەکەم جار ئەلفبای عەرەبیان تیکەوت و بەکاریان هێنا. هەنگاوی یەکەم بۆ دامەزراندنی ڕۆژهەڵاتناسی لە ڕووسیا، دەگەڕێتەوە بۆ چارەکی دووەمی سەدەی هەژدەهەم، ئیدی لە ساڵی ١٧٢٤دا بوو، کە ئەکادیمیای زانستی لە پیترسبۆرگ بۆ لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتناسی دامەزرا. لە ساڵی ١٨١٨شدا ئەکادیمیای زانستی ئیمپراتۆرییەتی ڕووسی بووە مەڵبەندێکی گرنگی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتناسی، لە ئاکامدا ناویان نا (ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی) سەر بە ئاکادیمیای سانت پیترسبۆرگ بوو، دواتر بووە مەڵبەندێکی کوردناسی لە ڕووسیا (پیربال، ٢٠٢٠، ٥٢).

لە وڵاتی ئەڵمانیاش یەکەم پەیمانگای تایبەت بە ڕۆژهەڵاتناسی لەو وڵاتەدا، لە ساڵی (١٨٤٥ زاینی) بە ناوی (کۆمەڵەی ڕۆژهەڵاتی ئەڵمانی) لە لایەن کۆمەڵێک ڕۆژهەڵاتناسەوە دامەزرا. یەکەم کورسی بۆ خوێندن لە ساڵی (١٩٠٨ زاینی)، لە هامبۆرگ تەرخان کرا (مارف، ٢٠١٥، ئەلکترۆنی). جگە لەمانەش وڵاتانی تری وەک ئیتالیا و ئەمریکا و هۆڵەندا ڕۆژهەڵاتناسیان ناردۆتە وڵاتانی ڕۆژهەڵات و لێکۆڵینەوەکانیان دەربارەی زمان و کولتووری میللەتانی ڕۆژهەڵات دەست پێ کردووە.

کورد لە لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسییەکاندا

گرنگیدان بە کورد لە لایەن ڕۆژئاواییەکانەوە، هەر لەسەدەی هەژدەوە دەستی پێ کردووە، هەرچەندە ئەم بایەخدانەی ڕۆژهەڵاتناسەکان زیاتر لە چوارچێوەی " توێژینەوەی زمانی کوردی و دیالێکتەکانی لەسەر بنەمای زمانی زیندووی میللی و کەرەسەی فۆلکلۆر بووە، بەڵام بەرهەمی ئەدەبی نووسراو نەکەوتووەتە بەر دیدە و نەبۆتە جێی بایەخی توێژەران "(ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣١). چونکە لە سەدەی هەژدەهەمدا لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتناسەکان زیاتر دەربارەی مێژوو و جویۆپۆلیتیکی کوردستان و ژیان و نەژاد و زمانی کوردی بوون، کەمتر بە لایەنی ئەدەبیدا ڕۆیشتوون.

هەروەها بەرهەم و کتێبە ڕۆژهەڵاتییەکان، بەشێوەیەکی گشتی تا سەدەی نۆزدەهەم بەشیکی دەگمەن و زۆر کەمیان تەرخان کراون بە کورد. هۆی ئەمەش دیارە ئەوەیە کە کورد بەپێچەوانەی عەرەب و تورک و فارس، هەرگیز دەوڵەتێک، یان قەوارەیەکی سەربەخۆی بە ناوی خۆیەوە نەبووە، هەمیشە لە چوارچێوەی چەند ویلایەتێکی جۆراوجۆری سەر بە دەوڵەتێکی فارس و عەرەب و تورکدا ژێردەستە ژیاوە، یانیش بەسەر چەند میرنشینێکی سەر بەو دەوڵەتە غەیرە کوردانەدا دابەش کراوە و لەژێر ناوی هۆز و عەشیرەت و گروپێکی ئەتنیکی ناوی هاتووە، نەک وەک نەتەوەیەکی خاوەن وڵات (پیربال، ٢٠٢٠، ٣١). لە لایەکی تریشەوە، فرە دیالێکتی زمانی کوردی و دووری ناوچەکانیان لە یەکترەوە، هۆکارێکی ترە، کە ڕۆژهەڵاتناسەکان نەیانتوانیوە وەک پیویست لێکۆڵینەوەی واقیعی و شایستە سەربارەت بە کورد پێشکەش بکەن، بۆیە " سەرچاوەکانی کوردناسی تاوەکوو سەدەی نۆزدەهەم؛ تەنیا بریتین لەو لاپەڕە دەگمەن و پرژ و بڵاوانەی کە لە کونجی کتێبی هەندێک لە ڕۆژهەڵاتناسان، کە لەبارەی

ویلایەتەکانی سەر بە دەوڵەتی فارس و عوسمانی و عەرەب لەبارەی کورد نووسیویانە. هیچ کتێبێکی سەربەخۆی ڕۆژهەڵاتناسەکانمان لەبارەی کوردستان لەبەردەستدا نییە، مەگەر تەنیا کتێبێکی دەگمەنی وەک کتێبی (ڕێزمان و موعجەمی زمانی کوردی)ی قەشەی ئیتالی، (گارزۆنی) نەبێ کە لە ١٧٨٧دا لە ڕۆما لەبارەی زمانی کوردی بڵاوی کردۆتەوە و کوردناسەکان پێی دەڵێن: (باوکی کوردناسی و دامەزرێنی زانستی کوردۆلۆژی "(پیربال، ٢٠٢٠، ٣٢). هەروەها لەنێوان ساڵانی ١٨٥١ - ١٨٦١دا میسیۆنێری ئەمریکی (ڕیا Rhea) لەناو کوردەکانی هەکاری دا ژیاوە بە چاکی فێری زمانی کوردی بووە و لە ساڵی ١٨٧٠ دا کتێبی (دەستووری زمانی کوردی و فەرهەنگی هەرێمی هەکاری) داناوە، کە بە کارێکی بەنرختر هەژمار دەکرێ، لەچاو کارەکانی پێش خۆی (خەزنەدار، ٢٠٠١، ٨٨). بەم جۆرە دەیان کوردناس لە ئیتالیا و ڕووسیا و ئینگلستان و ئەڵمانیا و فەرەنسا، توانیان تەکانێک بە زانستی کوردناسی بدەن و بەرەوپێشی ببەن.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم ڕۆشنبیری ئەرمەنی (خاچاپۆر ئابۆڤیان)؛ دوو وتاری گرنگ و بەنرخی زانستی لەسەر کورد نووسی، وتاری یەکەم بەناوی (کورد) بۆ یەکەمجار لە ڕۆژنامەی (قەفقاس) لەساڵی ١٨٤٨ بڵاوکرایەوە و وتاری دووەمی (یەزیدی) دیسانەوە هەر لەو ڕۆژنامەیەدا بڵاوکرایەوە. لەم دوو وتارەدا تێبینی و ئەنجامی زانستی دەست دەکەوێ لە لایەنی نەژادی کورد و ئەدەب و فۆلکلۆری دەوڵەمەندی کورد و زمانی کوردی (خەزنەدار، ٢٠٠١، ٩٦). پاشا ئابۆڤیان بە شێوەیەکی فراوانتر دەست دەکات بە لێکۆڵینەوە لەسەر کورد، بیروڕاکانی جێگای بایەخن و سەرنجی زانایانی ئەوروپی ڕاکێشاوە بۆ ئەوەی لە ئەدەبی میللی کوردی بکۆڵنەوە. لە دوای لێکۆڵینەوەکانی ئاڤابۆڤیان لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و فۆلکلۆری کوردی بە شێوەیەکی قووڵ و فراوان لەلایەن ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسی و ئەوروپییەکانەوە دەست پێ دەکات.

چلچرای ڕۆژهەڵاتناسانی دیاری وەک ئا. ژابا، م. هارتمان، پ. لێرخ، ڤ. دیتێل، ئا. لێکۆک، دواتریش ن. یا. مار وبی. ئا. ئۆربیلی، زۆر دواتریش ئۆ. ل. ڤیلچێڤسکی بنەمای تۆێژینەوەی ئەدەبی کوردییان دانا. هەر یەکە لەمانە کەم تا زۆر لەم بوارەدا جێ دەستیان دیارە: هەندێکیان - دەستنووسیان بڵاو کردووەتەوە، (م. هارتمان و ئا. لێکۆک)، ئەوانی تریان - کۆکردنەوەی دەستنووس و گەواهییان کۆ کردووەتەوە، سێیەمیان ڕایان دەربڕیوە (ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٤). هەر یەکەیان ڕۆڵی گەورەیان گێڕاوە لە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی و پاراستی بەرهەمی ئەدەبی کوردی.

ئەدەبی کوردی لە لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسیدا

ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسەکان بایەخێکی زۆریان بە کوردناسی داوە، تەنانەت یوسف ئەبگارەڤیچ یۆربیلی، پێی وایە: " هیچ زانستێکی تری کوردناسی ئەوەندەی زانستی کوردناسی سۆڤیەتی، بایەخی بە کوردناسی نەداوە، چونکە زۆربەی ئەوانەی لە کوردییان کۆڵیوەتەوە ڕووس بوون. ڕووسەکان بە دڵکراوەیی و بێ مەبەست لە زمان و کولتوورییان کۆڵیوەتەوە "(محەمەد، ٢٠٠٨، ٢٤). لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە، بە مەبەستی لێکۆڵینەوە لە داب و نەریت و کولتوور و خووڕەوشتی کورد، دەوڵەتی ڕووسیا زانا و ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی دەنارده ناوچەکانی کوردستان و هەرێمەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لەکارەکانیاندا زیاتر بایەخیان بە زمان و فۆلکلۆر و دەستنووسە ئەدەبییەکان داوە.

ئەو ڕۆژهەڵاتناس و زانایانەی کە لە کوردییان کۆڵیوەتەوە، لە وێنەی (دیتێل، پ. لێرخ، ئەلکساندەر ژابا، مینۆرسکی، یۆ. ئە. یۆربیلی...) لە لێکۆڵینەوەکانیاندا دەرکیان بەوە کردووە، کە میللەتی کورد دەستنووس و بەرهەمێکی زۆر و بەنرخی هەیە و خاوەنی ئەدەبی سەربەخۆ و دەوڵەمەندی خۆیەتی (محەمەد، ٢٠٠٨، ١٨).

زانای ڕووس ڤ. دیتێل یەکێک بوو لە زانا و پسپۆڕەکانی لێکۆڵینەوە لە نەتەوەکانی قەفقاس، لە گەشتەکەی بە قەفقازدا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، سەرسام بووە بەوەی کە زانیویەتی کوردەکان خاوەنی ئەو ئەدەبە ڕەسەنە دەوڵەمەند و سەربەخۆیەن.. بێجگە لە ئەدەبی زارەکی خاوەنی ئەدەبێکی نووسراوی فراوانن.. کوردەکان

ئەدەبی خۆیانیان هەیە، ئەدەبەکەیان بەشێکی ڕەسەنە و ئەوی تری لەسەر بنەمای ئەدەبی فارسییە، گەلێک ناوی درەوشاوەی شیعر و مێژووییان هەن (ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣١). دیتێیل پێی وایە، ئەدەبیاتی کوردی لە ژێر کاریگەری ئەدەبیاتی فارسیدایە. ئەو کاریگەرییەش بە ئاشکرا بە ئەدەبەکەیانەوە دیارە، هۆکارەکەشی بۆ نزیکی زمانی کوردی لە فارسی دەگەڕێنێتەوە.

کوردناسی بەناوبانگی ڕووس (پیۆتر لێرخ) شوێنێکی دیاری لە مێژووی کوردناسیدا هەیە، لێرخ لە کتێبی (لێکۆڵینەوە لە کوردی ئێران و باپیریان لە خالدییەکانی سەروو) لەگەڵ ئەوەی کۆمەڵێ تیکستی لە زمانی کورد وەرگرتوون، هەندێ چیرۆکی زمانە جیاوازەکانی ئەوروپاشی تەرجەمەی کوردی کردووە، نرخی ئەم تێکستە گۆڕاوانە لەوە دایە، کە لێرخ ویستویەتی پلە و گۆڕانی زمانی کوردی دەربخات، هەروەها دەیەوێت دەوڵەمەندی و فراوانی زمانی کوردیش بخاتە ڕوو.. تێکستی کوردی لە کتێبی لێرخ دا وێنەیەکی ڕاست و ڕەنگ دانەوەیەکی زمانی کوردییە بە هەموو شێوەکانییەوە (خەزنەدار، ٢٠٠١، ٩٨).

هەروەها پ. لێرخ، بەشێوەیەک ڕادەی کاریگەری ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی و پابەندیی ئەدەبی کوردی پێیەوە بە زیادپێوەنانەوە باس کردووە، بەشێوەیەک، کە دەچێتە خانەی گومانەوە لە سەربەخۆیی ئەدەبی کوردی. پ. لێرخ بە ڕاشکاوی، دەڵێت: (کوردەکان ئەدەبی سەربەخۆیان گەشەی نەسەندووە، چونکە ئەوان نەیانتوانیوە یەکبگرن و سەربەخۆبن، بەڵام لەبەر ئەوەی زرنگ بوون و سەرەدەرییان هەبووە، هەندێک کەسایەتییان توانیویانە شارەزایی و خوێندەواریی دراوسێکانیان ببن.. ئەو گەلانەی کاریگەرییان لەسەر گەشەی هۆشی کورد هەبووە، عەرەب و فارس و تورک بوون)(ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٢). لە ڕاستیدا ئەدەبی کوردی تا کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم لە ژێر کاریگەری ئەدەبی عەرەبی و فاسیدا گەشەی کردووە، بەڵام سەربەخۆیی خۆی پاراستووە، شاعیرانی کورد توانیویانە بە زمانی کوردی شیرین بەرهەمی شیعری خۆیان پێشکەش بکەن. ئەمەش شتێکی ئاساییە بۆ دەوڵەمەند کردنی ئەزموونی ئەدەبی کوردی سوود لە ئەزموونی گەلانی تر وەربگیرێت.

ڕۆدێنکۆ ئەم بۆ چوونەی لێرخ ڕەت دەکاتەوە و دەڵێت؛ " ئەدەبی کوردی بە ڕێگای سەربەخۆی خۆی گەشەی سەندووە. تەنانەت لە دانانی بەرهەمی ئەدەبی سۆزێتی وەرگێڕاوی وەک (لەیل و مەجنوون، یوسف و خولێخا، شێخی سەنعان)دا. شاعیرە کوردەکان توانیویانە سیمایەکی نەتەوەییانە بدەنە پاڵەوانەکانیان، گیان، بوون، دنیابینی و سایکۆلۆجییەتی گەلەکەیان تێیاندا بئافرێنن "(ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٣). بێگومان ئەمەش ئەوە ڕووندەکاتەوە، کە کورد کەسانی بەهرەمەندی بەتوانا و هەڵکەوتووی هەیە، کە توانیویانە لەکاتی وەرگێڕانی بەرهەمی نەتەوە دراوسێکانیشیاندا بۆ سەر زمانی کوردی مۆرکێکی نەتەوەیی بەو بەرهەمانە بدەن.

دەوری گەورە و دەگمەن لە مێژووی توێژینەوەی ئەدەبی کلاسیکی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ زانا و ڕۆژهەڵاتناس و کونسوڵی ڕووس لە ئەرزەڕووم لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، ئالیکساندەر (ئاڤگوست) دیمینتێڤیچ ژابا، توێژەری بەهرەدار و دەستپێشخەر و کۆکەرەوەی دەستنووسە کوردییەکان. چالاکی ئەم زانایە لە بنەڕەتەوە ئەو بۆچوونە ناڕاستەی هەڵتەکاند، کە کوردی وەک گەلێک ئەدەبی نووسراوی نەبووە و بێ توانا لە بواری بەرهەمی کولتووریدا لە قەڵەم دەدا (ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٢). لەم ڕووەوە ئا. ژابا ڕۆڵی لە هەموو ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەی کە هاتوونەتە کوردستان بەرزتر بووە و بە چاوی ڕێزەوە لە بەهای بەرزی هونەری ئەدەبی زارەکی و نووسراوی کوردی ڕوانیوە. گەلی کورد لەم بوارەدا قەرزداری ژابایە.

ئالیکساندەر ژابا Alexandre Jaba (١٨٠٣ - ١٨٩٤). وەک ڕۆژهەڵاتناسێک و کوردناسێکی ڕووس، هەروەها وەک دیپلۆماسێک، هەرچەندە شتێکی کەم لە بارەی بیۆگرافی ئەو دەزانرێ. ئۆگوست ژابا بە ڕەچەڵەک وەک (خۆدزکۆ) پۆڵۆنییە، بەڵام بە کەسایەتی و ناسنامەی ڕووس ناسراون. ژابا لە ساڵی ١٨٠١ لە لیتوانیا لە خێزانێکی ئەرستۆکراتی پیشە سوپایی لەدایکبووە (عومەر، ٢٠١٢، ٣٢٨). ژابا هەر لەسەرەتاوە لەناو سوپادا کاری دبلۆماسی کردووە. (لە ١٨٢٦ خوێندنی باڵا تەواو دەکات و لە ساڵی ١٨٣٠ دەبێتە وەرگێڕی زمانی تورکی لە بەشی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان

لە یافا.. لە ساڵی ١٨٤٨ دەبێتە كونسوڵی ڕووسیا لە ئەرزورۆم و لە وێ خۆی فێری كوردی دەكات.. ئالیكساندەر ژابا پۆڵۆنی و ڕووسی و توركی و ئینگلیزی و فەڕەنسی و كەمێكیش عەرەبی و كوردی و فارسیشی زانیوە. ژابا لەمەڕ شارەزایی خۆی لەبارەی زمانی كوردی، لە نامەیەكدا، كە بۆ(بێرنهاردت دۆرنی) ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیی نووسیوە، دەڵێ: (من بە ڕادەیەكی ئەوتۆ زمانی كوردیم خوێندووە و فێری بووم، كە بتوانم خۆم خەریكی كاركردن و وەرگێڕان بم)(پیربال، ٢٠٢٠، ٣٧).

ژابا لە (١٨٤٨ تا ١٨٦٦) دەبێتە كونسوڵی ڕووسی لە ئەرزەروم، وڵاتی عوسمانیدا، بەڵام بە كاری ڕاوێژكاری دەوڵەتی. هەر لەو كاتەدا ئەكادێمیستی ئەڵمانی (بێرنهاردت دۆرن) پێشنیار بۆ كونسوڵ ژابا دەكات، كە دەست بە كۆكردنەوەی كەرەسەی زمانی كوردی و توێژینەوە بكات. ئەمیش بەوپەڕی ئامادەییەوە پێشنیازەكە قبووڵ دەكات. بەخت یاری دەبێت و كوردێك دەناسێت، كە مەلا مەحموودی بایەزیدی (١٧٩٩ – ١٨٦٧). بووە و یارمەتییەكی بێوێنەی (ئا. ژابا) دەدات لە فێربوونی زمانی كوردی و كۆكردنەوەی فۆلكلۆری كوردی و كۆمەڵە دەستنووسە كوردییە بەهادارەكەدا (ڕۆدێنكۆ، ٢٠٢٠، ٣٥)، كە لە ئەمڕۆدا ئەو دەستنووسانە بوونەتە سەرچاوەیەكی بەنرخ بۆ مێژووی ئەدەبی كوردی.

ئالیكساندەر ژابا و مەلا مەحموودی بایەزیدی، زۆر كاری هاوبەش و بەرهەمداریان بەیەكەوە كردووە، ئەم كاركردن و دۆستایەتییەی نێوانیان لەبەر هەر مەبەستێك بوویێت، بەڵام كۆكردنەوەی ئەم كەرەستە فۆلكلۆری و دەستنووسە ئەدەبییانە بوونەتە گەنجینەیەكی بەنرخی مێژووی ئەدەبی كوردی سەدەی نۆزدەهەم. لە سایەی كاری هاوبەشی ژابا و بایەزیدی " ئەمڕۆ ٤٤ دەستنووسی پەخشان و چیرۆك و زمانەوانی و مێژووی كوردەواری، بە زمانی كوردی – كە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا نووسراون.. ئەم بەرهەمانە بەسێ دەستنووس لە نامەخانەی گشتی شاری سانت پیترسبۆرگ هەڵگیراون. كۆكردنەوەی ئەم دەستنووسانە لەسەر داخوازیی كارگێڕی مۆزەخانەی ئاسیا (لە دوواییدا ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ب. ئا. دۆرن). كۆكراوەنەتەوە "(پیربال، ٢٠٢٠، ٦٢). ژابا ئەم دەستنووسانەی بەهاوكاری مەلا مەحموودی بایەزیدی كۆیكردوونەتەوە و لە فەوتان ڕزگاری كردوون، تا ئێستاش تاكە سەرچاوەی باوەڕپێكراوی مێژووی ئەدەبی كوردی سەدەی نۆزدەهەمن.

دەستنووس و كتێبەكانی ژابا، هەمیشە بە دوو زمان (كوردی و فەڕەنسی) بوونە. بەشە كوردییەكان، بێگومان بە پێنووسی بایەزیدی نووسراون. بەشە فەڕەنسییەكانیش ئاشكرایە، دەبێ كە ژابا بە هاوكاری بایەزیدی تەرجەمەی سەر زمانی فەڕەنسی كردبن.. ئەمەش واتای ئەوە دەگەیەنێ، كە مەلا مەحموود تەنانەت لە تەرجەمەكردن بۆ سەر فەڕەنسیش یارمەتی ژابای داوە – بێگومان لەو ئاستانەی كە پەیوەندییان بە زمانی كوردییەوە هەبووبێ، كەواتە مەلا مەحموودی بایەزیدی، دانەر و كۆكەرەوە و وەرگێڕی گەلێك لە دەنووسەكانی ژابا بووە و لە هەموو بەرهەم و نووسراوەكانی ژابادا ڕۆڵی هەبووە، كەچی ناوی خۆی لەسەر ئەم هاوكارییانە و تەنانەت لەسەر بەرهەمەكانی خۆشی تۆمار نەدەكرد و هەر بە ناوی ژاباوە دەڕۆیشت. ئەمە وای كردووە، كە زۆربەی ئەم بەرهەمانە ببێتە تەنیا مۆڵكی ئەلیكساندەر ژابا. ژابا خۆشی لە پێشەكییە فەڕەنسییەكەی عادات و ڕسوماتنامەكەیدا، دەڵێت: (بایەزیدی نەیویستووە ناوی خۆی بەسەر نووسین و هاوكارییەكانییەوە بێت)(پیربال، ٢٠٢٠، ٣٩). هۆكارەكی ڕەنگە ئەوەبێت كە تێكەڵاوبوون و پەیوەندی نێوان مەلایەكی گەورەی وەكو بایەزیدی و ژابای نامسوڵمان لە ناو كوردەواریدا، لە پلەوپایەی كۆمەڵایەتی و كەسایەتی بایەزیدی كەم بكردایەوە، بۆیە بایەزیدی هەوڵیداوە، لە ناونووسین لەسەر ئەو بەرهەمانە خۆ بەدوور بگرێت.

لێرەدا ئاماژە بە كۆمەڵێك لەو دەستنووس و نووسراوانەی مەلا مەحمودی بایەزیدی دەكەین كە پێشكەشی ژابای كردوون. كتێبی (جامع یی ڕیسالیان و حیكایتان ب زمانی كورمانجی) چل چیرۆكی كوردییە لە لایەن بایەزیدییەوە نووسراوە، ژابا وەری گێڕاوەتە سەر زمانی فەڕەنسی ئەم كتێبە سەرچاوەیەكی زانین و زانیارییە لە بارەی زمان و ئەدەبیاتی خێڵەكانی كوردستان كە لە لایەن دانەر كۆكراوەتەوە و لە شاری سان پێترسبۆرگ لە

ساڵی ١٨٦٠ چاپ کراوە. دەستنووسەکە لە ساڵی ١٨٦٧ پێشکەش بە ئەکادیمیای شاهانە کراوە، بایەزیدی لەم کارەیدا وەک شارەزایەکی بێوێنەی خووڕەوشت، دابوو و نەریت و کولتوری کورد دەردەخات (عومەر، ٢٠١٢، ٣٣٢). هەروەها چەند وتارێکی لە کۆکردنەوە و نووسینی مەلا مەحمودی بایەزیدی لە پیتەرسبۆرگ بڵاوکردەوە، لە یەکێ لەو وتارانەدا کە دەتوانرێ بە یەکەمین وتاری ئەدەبی و تۆمارکردنی مێژووی ئەدەبی کوردی دابنرێ مەلا مەحمودی زانیاری لەبارەی (٨) شاعیری کرمانجی سەروو تۆمار کردووە، بایەزیدی لە پێشەکی ئەو وتارەدا، دەڵێت: (ڕیسالەیەکە د بەحسا شاعیر و موسەنفێد کوردستانێ کو ب زمانێ کورمانجیە، جهـ و کتێب و شعر و حیکایەتا و قسەیێد وان بەیان دکە). کە ئەمانەن: عەلی حەریری، مەلای جزیری، فەقێی تەیران، مەلای باتەیی، ئەحمەدی خانی، ئیسماعیل بایەزیدی، شەرەفخان و مورادخان بایەزیدی (چالی، ٢٠٠٨، ٥١).

بەرهەمێکی تری دەربارەی ڕێزمان، (صفحة صبیان)ە، کە کتێبێکی فێرکارییە بۆ منداڵان، بایەخێکی دیاریکراوی هەیە، کە مەلا مەحمودی بایەزیدی ئامانجی لەم کارەی فێرکردنی منداڵانی کورد بووە لە حوجرەدا، کە مەلای بایەزیدی درێژەپێدەری نەریتی نایابی هومانیست و ڕۆشنگەری گەورەی سەدەی حەڤدە ئەحمەدی خانییە (ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٧). ئەمیش لای وا بوو، تەنها وتنەوەی قورئان بە منداڵانی حوجرە و فێرکردنی زمانەکانی تورکی، عەرەبی و فارسی بەس نەبێ، بەڵکو پێویستە منداڵی کورد فێری زمانە زیندووەکانی جیهان بێت. لەم کارەیدا ڕێچکەی خانی گرتووە، کە پێشتر خانی فەرهەنگی (نەوبارا بچووکان)ی دانابوو، کە (فەرهەنگێکی کوردی - عەرەبی)یە، بەمەبەستی فێربوون و ئاشناکردنی منداڵی کوردە بە زمانی عەرەبی.

هەروەها کۆمەڵێ بەرهەمی تر بەرچاو دەکەون، لەوانە: (مەم و زین - ١٨٥٦)، " چیرۆکی لەیلا و مەجنوون (١٨٥٩). (تەرجەمە کورتەکەی شەرەفنامەی شەرەفخانی بەتلیسی بۆ کرمانجی، بە ناونیشانی تەواریخی قەدیمی کوردستان، لە ١٨٥٨دا لەلایەن بایەزیدییەوە کراوە). دانان و بڵاوکردنەوەی قامووسێکی کوردی - فەڕەنسی بە ناونیشانی Dictionnaire Kurde- Francais کە لە ساڵی ١٨٧٩دا لە سانت پیترسبۆرگ بڵاو کراوەتەوە "(پیربال، ٢٠٢٠، ٤٠). هەروەها ساغکردنەوە و دانانی چەندین بەرهەمی تر.

سەرەڕای ئەمانە مەلای بایەزیدی گەلێک بەرهەمی جیا جیا و نموونەی فۆلکلۆری لە زمانی فارسی و تورکییەوە وەرگێڕاوە، وەکو: بەرگی یەکەمی (شەرەفنامە)، ڕازی میللی فارسی، ئەفسانە، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی تورکی - کردوونی بە کوردی، بێجگە لەمانەس بە قەڵەمی مەلای بایەزیدی پێشەکی بۆ هەندێک بەرهەم نووسراون، وەک: (ڕێزمانی عەلی تەرەماخی، بەرهەمێکی ئا. ژابا دەربارەی دیالێکتۆلۆگیا). و پەخشانە پۆیەمای (لەیل و مەجنوون) ی شاعیری کوردی سەدەی هەژدە - حارسی بتلیسی. بەشێکی زۆری تۆقە دەستنووسەکەی ئا. ژابا، بەخەتی بایەزیدی نووسراوەتەوە (ڕۆدێنکۆ، ٢٠٢٠، ٣٨). هەموو ئەو دەستنووس و نووسراوانەی مەلا مەحموود و ئەلکیکساندەر ژابا، وەکو ئاماژەیان پێ دراوە لە دەزگا زانستییەکانی لینینگراد هەڵگیراون.

هەروەها پێویستە ئاماژە بە ڕۆڵی گرنگی قونسوڵی ڕووس (خۆدزکۆ) لە پاریس بکەین، " خۆدزکۆ) توێژینەوەیەکی زمانناسی زمانی کوردی (شێوەی سولەیمانی) کە لە گۆڤاری ئاسیاوی ساڵی ١٨٥٧ بڵاوکردۆتەوە (ئۆسکارمان، ٢٠١٤، ١٥). خۆدزکۆ زانیارییەکانی توێژینەوەکەی بەهۆی ئەوەی ناسیاوی لەگەڵ ئەحمەد پاشای بابان لە پاریس پەیدا کردووە، لەو سەردەمەی کە خۆدزکۆ خەریکی ئەم شێوەیە بوو، هەر لەو کاتەدا قونسوڵی ڕووس لە ئەرزەڕوم ئا. ژابا بایەخی بە شێوەی کرمانجی سەروو دەدا. هەوڵێکی زۆری دا بۆ ساغکردنەوەی گەلێ لایەنی شاراوەی ئەم شێوەیە، ژابا لە ئەرزەڕوم هەڤدە ساڵ ژیا (١٨٤٨ - ١٨٦٦) لەوێ خەریکی لێکۆڵینەوە بوو لە زمانی کوردی (خەزنەدار، ٢٠٠١، ٩٩). ڕووسەکان لە ڕێگەی قونسوڵ و ڕۆژهەڵاتناسەکانیانەوە مەبەستیان بووە، گرنگی تەواو بە زمان و ئەدەبی کوردی بدەن.

دەرەوشاوەترین نموونە ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسی گەورە و بەناوبانگ و ئەکادیمیک، (یوسف ئەبگارەڤیچ ئۆربیلی) کاتێک بۆ یەکەم جار ناوی (ئەحمەدی خانی)

بیستووە. بەبێ ئەوەی هیچ دەستنووسێکی بەرهەمەکەی خانی بینیبێ، یەکسەر لە مەزنی ئەم شاعیرە گەیشتووە، ڕایەکیشی دەربارەی بلیمەتی و شاعیرێتی خانی دەربڕیوە، کە تا ئێستاش زانایان و ئەو کەسانەی بە قووڵی لە بەرهەمەکەی خانییان کۆڵیوەتەوە، بەسەریدا ڕانەبووردوون و بە بەڵگەیەکی بەرز هێناویانەتەوە. یۆ. ئە. ئۆربیلی بوو، کە یەکەم جار لایەنی فیکری و ناوەڕۆک و ئاستی هونەریی بەرزی (مەم و زین)ی نیشاندا و دەریخست، کە لەسەر بناغەی فۆلکلۆری ڕەسەنی کوردی نووسراوە، هەموو کاتێک ئەوەی سەلماند، کە هەمیشە پەیوەندییەکی ئۆرگانی دوولایەنی بەردەوام (کەوتنە بەر تەئسیر و کارتێکردن) لە نێوان فۆلکلۆر و گشت ئەدەبێکی نووسراوی ڕەسەندا هەیە (محەمەد، ٢٠٠٨، ١٦- ٢٠).

لێکۆڵینەوە لە کورد لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ڕووسیا بەناوی زانای ڕووس مینۆرسکییەوە بەستراوەتەوە، ڕۆژهەڵاتناسی گەورە و بەناوبانگ، کارێکی گەورەی لە لێکۆڵینەوەی ئێراناسی و تورکناسی و عەرەبناسی و کولتوری نەتەوەکانی قەفقاس کردووە، تا ئێستا بایەخێکی تەواوی داوەتە مەسەلەی کورد و لێکۆڵینەوە لە مێژووی کولتوری کورد و بووە بە سوارچاکێکی مەیدانی کوردناسی. مینۆرسکی دەستی داوەتە هەموو بەشەکانی کوردناسی، وەکو زانستێک و کاری بەنرخی لە پاش بەجێ ماوە (خەزنەدار، ٢٠٠١، ١٠١). مینۆرسکی ئەدەبی میللی کوردی کە بە ئەدەبێکی داستان ئامێزی گوزارشتکەر لە داب و نەریتی نەتەوایەتی هەڵسەنگاندووە، هەروەها لەو گۆشەنیگایەوە دەیڕوانی کە ئەم داستانە کوردییانە ڕەگی واقیعییان هەیە و پەنجەی بۆ شاکارەکەی ئەخمەدی خانی (مەم و زین) ڕاکێشاوە پێی وایە، خانی بەرهەمی کۆنی کوردی و ناسنامەی نەتەوایەتی ڕاگەیاندووە و لە پێشەکییەکەشیدا پارچەپارچە بوونی نەتەوەکەی دیاری کردووە و چارەسەری بۆ داناوە و ئەوەشی ڕوون کردۆتەوە لەنێو نەتەوەی کورددا هێز و توانستی ئەوتۆ هەیە، ئەگەر کەش و هەوای لەباری بۆ بەرپا بێت ڕادەپەڕێ (سندی، ٢٠٠٨، ٥١٦). لێرەدا دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەسەر کورد کراون لە لایەن ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسەکانەوە ئەنجام دراون. هەروەکو مینۆرسکی لەم بارەوە، دەڵێت: " پێویستە بە شانازییەوە بڵێین، کە لێکۆڵینەوەی زانستی لە بابەت کوردەوە بەشی هەرە زۆری لە ڕووسیا کراوە "(خەزنەدار، ٢٠٠١، ٩٤).

ئەدەبی کوردی لە لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسی وڵاتانی ڕۆژئاوادا

ڕۆژهەڵاتناس و لێکۆڵەری ئەڵمانی (ئۆسکارمان)، لە ساڵی ١٩٠١ەوە تا ساڵی ١٩٠٣ لەسەر فەرمانی خاوەنشکۆ ئیمپراتۆری دەوڵەتی ئەڵمان بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر زمانە ئێرانییەکان، ڕووی کردۆتە ئێران و لە ماوەی دوو ساڵ و نیوی سەفەرەکەیدا و لە ژێر سێبەری یارمەتی خاوەن شکۆ (موزەفەرەدین شا)ی حاکمی ئەوسای ئێران و لە ژێر چاودێری تایبەتی ئیمپراتۆری ئەڵمان خەریکی لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە بوو لە زمان و فۆلکلۆری کورد. ئەو کەرەستانەی لە ناوچەی موکریان کۆی کردوونەتەوە بە یارمەتی گۆرانی بێژ و شاعیری میللی کورد (میرزا مەجید و ئاورەحمان بەکری سابڵاغی) بوو، ئەم تێکستە کۆکراوانەی ئۆسکارمان، بە چەند دیالێکتێکی زمانی کوردین و بەشێکی زۆریان بە دیالێکتی کوردی ناوەڕاستی ناوچەی موکریان نووسراونەتەوە. ئۆسکارمان لە ساڵی ١٩٠٥ ئەو تێکستانەی کۆی کردوونەتەوە، لە شێوەی کتێب و بە ناونیشانی (تحفە مظفریە)(ئۆسکارمان، ٢٠١٤، ١٢-١٥). پاشان بە زمانی ئەڵمانی چاپ کردووە و خۆیشی پێشەکییەکی درێژی بۆ کتێبەکەی نووسیوە، دیارە ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەنجام نەدەدرا ئەگەر هاوکاری و چاودێری خاوەنشکۆی شاهەنشای (موزەفەرەدین شا)ی وڵاتەکانی ئێران نەبا، هەر بۆیەشە ئەم بەرهەمی خۆی بەناوی شاهی ئێرانەوە ناو ناوە، ئۆسکارمان خۆی لە دیباجەکەدا ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: " ئەوەتا بەرهەمی لێکۆڵینەوەی خۆم کردە کتێبێک و بەناوی بەرزی پادشا، ئەمجا ڕازاندمەوە و ناوم نا (تحفە مظفریە "(ئۆسکارمان، ٢٠١٤، ١٦). ئوسکارمان لەم بەرهەمەیدا چەند چیرۆکێکی ئەفسانەیی پەخشان ئامێز و بەیت و چەند گۆرانییەکی فۆلکلۆری ناو خەڵکی تۆمار کردووە. دیارە بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی سەرنجی ئۆسکارمانیان بە بەلای خۆیاندا ڕاکێشاوە و ئەو حەز و خولیایەی لا دروست کردووە، کە بەدوای بەیتی مێژوویی و بەرهەمی

فۆلکلـۆری کوردیـدا بگـەڕێ.

هەروەهـا کۆمەڵـە بەرهەمێکـی کۆکـراوەی فۆلکلۆرییانـە لەلایـەن زانایەکـی تـری ئەڵمانـەوە (هۆگـۆ مـاکاش) ئامـادە کـراوە. بـەشی یەکەمـی ئـەم کتێبـە لەشـاری هایدیلبیـرگ لەسـاڵی ١٩٠٠ بـڵاو کرایـەوە، کەچـی لەپـاش زیاتـر لەچارەکـە سـەدەیێک، لەساڵی ١٩٢٦ لەسـانت پیترسبۆرگ بەشـی دووەمـی بڵاوکرایـەوە بـە یارمـەتی و دڵسـۆزی زانـای ڕووسـی ئەرمـەنی نـەژاد و ڕۆژهەڵاتنـاس (ئـا، ئۆربیـلی)ەوە بـووە. ئـەم تێکسـتانە لـە دوا سـاڵانی سـەدەی نـۆزدەم لەلایـەن (هۆگـۆ مـاکاش)ەوە تۆمارکرابـوون. هۆگـۆ مـاکاش کارێکـی بچووکـی پـێ سـپێردرا بـوو لـە نامەخانـەی زانسـتگای ڤیـەن، لـە کاتی خۆیـدا لـە شـاری (برنـۆ) تێکسـتی کـوردی لـە زمـانی بـازرگانی کـوردەوە (محەمـەد ئەمیـن) تۆمـار کردبـوو، بەشـێوەی ناوچـەی ماردیـن. لـە کۆمەڵـە کۆکراوەکـە دا حیکایـەتی ئامـۆژگاری و پەنـدو نەسـیحەتی بەنـرخ کۆکراونەتـەوە لەگـەڵ گـۆرانی جیـاواز، هەمـوو ئـەم تێکسـتانەش گۆڕاونەتـە سـەر زمـانی ئەڵـمانی. ئـەوەی نرخـی ئـەم کۆکراوانـەی زیـاد کـردووە ئەوەیـە نۆتـەی مۆسـیقی هەنـدێ لـە گۆرانییـە کوردییەکانیـش تۆمـار کـراون (خەزنــەدار، ٢٠٠١، ٩١).

لــە دوا ســاڵەکانی ســەدەی نۆزدەهــەم و ســەرەتای ســەدەی بیسـتەم، ڕۆژهەڵاتناسـی نـاوداری ئەڵـمانی (مارتـن هارتمـان) بەهـاوکاری باڵیـۆزی ئەڵـمان لـە ئەسـتەنبوڵ و ڕاوێـژکاری باڵیوزخانـەی ئەڵمانیـا (هایـس) دەستنووسـێکی گـەورەی لـە بەرهەمـی شـاعیران و کاری فۆلکلـۆری کـوردی بـە دیالێکتـی کرمانجـی کۆکردۆتـەوە. دەستنووسـەکە یاخـود کەشـکۆڵەکە جگـە لـە دیـوانی مـەلای جزیـری ئـەم کارانەشـی تێـدا تۆمـار کرابـوو؛ لەوانـە چیرۆکـی شـیعری (مـەم و زیـن) ی ئەحمـەدی خـانی و (نامـەی پزیشـکی مـەلا محەمـەدی ئـەروازی) و (لێکدانـەوە لەسـەر وشـەی عەرەبییـەکانی نۆبـاری ئەحمـەدی خـانی و عەقیـدەی ئەحمـەدی خـانی و..) هەروەهـا هارتمـان هەوڵێکـی زۆریـدا بەشـێک لـەو دەستنووسـە بـڵاو بکاتـەوە (خەزنـەدار، ٢٠٠١، ٩١). ئـەوە بـوو لـە سـاڵی ١٩٠٤ دیـوانی مـەلای جزیـری لـە بەرلیـن بـە قەبـارەی (٤٠٠ لاپـەڕە) بەچاپـی گەیانـد و بـڵاوی کـردەوە (ڕۆدێنکـۆ، ٢٠٢٠، ١١٦).

لــە ســاڵانی چـلی سـەدەی بیسـتەمدا نامەخانـەی کتێبـی کـوردی بـە کتێبـی تـازەی بەنـرخ دەوڵەمەنـد بـوو، لـە پاریـس و لـە پاشـان لـە بەیـرووت دوو کتێبـی ئـەدەبی لەلایـەن ڕۆژهەڵاتنـاس و کوردنـاسی فەرەنسـی (ڕۆژێ لیسـکۆوە) بڵاوکرایـەوە. کتێبـی یەکـەم (تێکسـتی کـوردی) لەسـاڵی ١٩٤٠ بڵاوکرایـەوە، کـە بریتـی بـوو لـە کۆمەڵـە بەرهەمێکـی فۆلکلـۆری کـوردی بەشـێوەی کرمانجـی سـەروو، وەک حیکایـەت و پەنـدی پێشـینان و قسـەی نەسـتەق، لەگـەڵ گۆڕینـی تێکسـتەکان بـۆ زمـانی فەڕەنسـی. کتێبـی دووەمیـش بریتـی بـوو لـە تێکسـتێک لـە تێکسـتەکانی (مـەم و زیـن - مەمـەی ئـالان)ی فۆلکلـۆری لەژێـر نـاوی (مەمـی ئـالان) دەبـێ ئـەوە بوتـرێ، لـەم کارەیـدا، جـەلادەت بەدرخـان یارمـەتی لیسـکۆی داوە (خەزنـەدار، ٢٠٠١، ٩٣).

(مێجـەر سـۆن) وەك کەسـایەتییەکی سیاسـی و موخابەراتـی بەریتانـی خزمەتـی بەسیاسـەت و سـتراتیژی وڵاتەکـەی کـردووە، لـە هەمانکاتـدا ئـەو یەکێکـە لـەو ڕۆژهەڵاتنـاس و گەڕیدانـەی کەخزمەتێکـی گـەورەی بەبوارەکانـی ئـەدەب و زمـان و کولتـوور و ڕۆژنامەنووسـی کـوردی کـردووە.

سـۆن هـەر لەسـەرەتای ژیانـی گەنجییـەوە خولیـای فێربوونـی زمانـە ڕۆژهەڵاتییەکانـی بـووەو هـەر بـەم خولیایـەوە، سـاڵی (١٩٠٢) سـەفەری ئێـران دەکات و خـۆی فێـری زمانـەکانی فارسـی و کـوردی دەکات و سـاڵی (١٩٠٧) بـۆ ماوەیەکـی کـورت دەگەڕێتـەوە بـۆ ئینگلسـتان، ئەمجـارە لـە لەنـدەن بەنـاوی خـوازراوی (غـوڵام حوسـێن شـیرازی) گەشـتە بەناوبانگەکـەی لەئەسـتەنبۆڵەوە دەسـت پـێ دەکات و هەمـوو پارچەکانـی کوردسـتان بەسـەر دەکاتـەوەو زانیـاری ورد لەسـەر مێـژوو و جوگرافیـاو داب و نەریتـی گەلـی کـورد کۆدەکاتـەوەو هەمـوو ئەوانـە لـەدوو توێـی کتێبـە بەناوبانگەکـەی (گەشـتێکی شـاراوە بـۆ وڵاتـی میسـۆپۆتامیاو کوردسـتان) لەسـاڵی (١٩١٢) بڵاوکردۆتـەوە. (مێجـەر سـۆن) لـە لێکۆڵینەوەکانیـدا بایەخـی بـە زمـان و ئـەدەب و فەرهەنـگ و ڕێزمانـی کـوردی داوەو (١٥) کتێبـی بەنرخـی لـەو بوارانـەدا پێشـکەش بـە نامەخانـەی کـوردی کـردووە (عەبدوڵـڵا، ٢٠١٩، ئەلکترۆنی).

مێجـەر سـۆن، لـە بـارەی ئـەدەبی کوردییـەوە ئامـاژەی بـەوە داوە، کـە ئـەدەبی کـوردی ناتوانـێ بەرامبـەر ئـەدەبی ئـەو دوو هێـزە مەزنـە (فـارس و عـەرەبی) بووەسـتێ، بـەڵام

وێڕای ئەو واقیعە ڕابەرانی ئەدەبی کوردی توانیویانە بناغەی ئەدەبی کوردی دابمەزرێنن. هەروەها ناوی شاعیرانی وەک بابا تاهیری هەمەدانی و عەلی تەرەماخی و مەلای جزیری و خانی... دێنێ.. پێی وایە ڕۆڵی مەزنی ئەدەبی کوردی لەگەڵ هەستی نەتەوایەتیدا گەشەی کردووە. هەروەها سۆن لە باسی سلێمانیدا، دەڵێت: (ئەم شارە چەندین شاعیری تیا هەڵکەوتووە و خزمەتی ئەدەبی کوردییان کردووە)، لە هەمانکاتدا (نالی) بە باشترین شاعیری سلێمانی ناوبردووە. سۆن لەو باوەڕەدایە شیعری کوردی سلێمانی ناسک و ئەفسووناوییە، وەرگێڕاندنیشی جوانییە ڕەسەنەکەی لەدەست دەدات، چونکە جوانی ئەو پارچە شیعرانە لەسەر ڕەوانبێژی زمان بەندە. هەروەها ئاماژەشی بەوەداوە، کە شاعیرانی کوردی سلێمانی چێژ لە شیعری فارسی دەبینن، بۆیە هونەرەی شیعری فارسی لە شیعرەکانیاندا ڕەچاو کراوە. هەروەها شیعری کوردی لەگەڵ شیعری فارسی بەراورد دەکات و دەڵێت: (زۆربەی شیعری کوردی شیعری دڵداری و خۆشەویستییە و ئەندێشەی تێکەڵاوە و وەک شیعری فارسی جوان و زەق لەبەرچاوە و وشەبازی یەکێکە لە نیشانەکانی، ئەوەشی دووپاتکردۆتەوە، گەلی کورد بەهرەمەند خولقاوە و خاوەنی گشت توانستەکانە لە بواری هەستی زمانەوانیدا)(سندی، ٢٠٠٨، ٥١٩). جگە لەوەش سۆن ڕۆڵێکی گەورە و بەرچاوی گێڕاوە لە بواری جیهانی ڕۆژنامەوانی کوردیدا.

لە ساڵی (١٩١٨) لەشاری بەغدا ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) بەهاوکاری (شوکری فەزڵی) دەرکردووە و ساڵی (١٩٢٠) کاتێک (مێجەر سۆن) حاکمی سیاسی ئینگلیز بوو لەسلێمانی چاپخانەیەکی لەو شارە داناوەو بەسەرپەرشتی خۆی و بەهاوکاری هەندێ ڕۆشنبیری شاری سلێمانی ڕۆژنامەی (پێشکەوتن) یان دەرکردووە (عەبدولڵا، ٢٠١٩، ئەلکترۆنی). لەگەڵ ئەوەی ئەم دوو ڕۆژنامەیە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە دەردەچوو، بەڵام گرنگییەکی زۆریان بۆ گەلی کورد هەبوو، چونکە ڕووداوە سیاسی و ئەدەبی و ڕۆشنبیری و مێژوویییەکانی ئەوسەردەمی کوردستانیان تیا بڵاو دەکرایەوە.

دانا ئادەم شمیدت ڕۆژنامەنووس و پەیامنێری ڕۆژنامەی (نیۆرک تایمز)و گەڕیدە و لێکۆڵەری ئەمریکی، لەسەرەتای ساڵی شەستی سەدەی بیستەم، داوای لێدەکرێت، کە سەفەری کوردستانی عێراق بکات، بەمەبەستی بینینی واقیعی سیاسی و دۆزی کورد لە عێراقدا. بەرهەمی گەشتەکەشی کتێبێک بوو ناوی نا (گەشتێک بۆ ناو پیاوە ئازاکان لە کوردستان). شمیدت لە بەشی نۆیەم (ڕوحی گەل)، باسی شاعیرانی کوردی کردووە.

سەرەتا بە شاعیرانی کرمانجی سەروو، بە عەلی تەرەماخی دەست پێ کردووەو پێی وایە، کاریگەری لەسەر هەموو شاعیرانی دوای خۆی داناوە، هەروەها ئاماژەی بۆ جزیری کردووە، کە بە ڕابەری شیعری سۆفیگەری کوردی داناوە. دواتریش ناوی خانی هێناوەو پێی وایە، (مەم و زین)ی کردۆتە هێمایەک بۆ خۆشەویستی نیشتمان و تێکۆشانی گەلی کورد، هەروەها شمیدت باسی شاعیرانی ئەردەڵانی کردووە، ئەو ناوچەیەی دەکەوێتە باشووری (مهاباد) لە کوردستانی ئێران. پێی وایە دەرکەتووترینی شاعیرانی (مەحزوونی) بوو، کە پاش ساڵی ١٧٨٣ لە کۆشکی (خەسرەو خان)دا لە شاری سنە شیعری بە (گۆران)ی هۆنیوەتەوە. دواتر واقیعی ئەدەبی سەدەی نۆزدەیەمی لە کوردستاندا باس کردووە، کە شیعری ئایینی و سۆفیگەری تیایدا سەری هەڵداوە، هەروەها باسی حاجی قادری کۆیی کردووەو (شیخ ڕەزای تاڵەبانی)، بە ڕەخنەگرێکی بلیمەت و هەڵکەوتوو وەسف کردووە. هەروەها ئاماژەشی بۆ شیعری کوردی سەدەی بیستەم کردووە، ناوی ئەم شاعیرانەی دیاری کردووە، بێکەس، گۆران، کامەران بەدرخان، جگەرخوێن، جاسم جلیل، میخائیل ڕەشید و ئەدیبانی دیکەی وەک نورەدین زازا و ئەحمەد بۆتی و قەدریجان و عوسمان سەبری... جگە لەمانەش شمیدت ئاماژەی بۆ شێوە زاری سۆرانی کردووە و پێی وایە، زاری سۆرانی کە خەڵکی سلێمانی قسەی پێ دەکەن، شێوازێکی ئەدەبی کاریگەرە (شمیدت، ٢٠٠٨، ٢٨٣- ٢٨٨). هۆکارەکەشی بۆ ئەو کەش و هەوا سیاسییەی میرنشینی بابان دەگەڕێتەوە، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا لە ئارادا بووە، لە هەمانکاتیشدا پاشاکانی بابان پشتگیری ئەو ڕەوتە شیعریەیان کردووە.

ئەنجام

ئـەو ئەنجامانـەی لـەم توێژینەوەیـەدا بەدەسـت هاتـوون، لـەم چەنـد خاڵـەدا دەیانخەینـە ڕوو:

١- ڕۆژهەڵاتناسـی وەکـو بوارێکـی زانسـتی و مەعریفـی بـۆ خزمـەت و بەرژەوەنـدی وڵاتـانی کۆڵۆنیالیزمـی ڕۆژئاوایـی داهێـنراوە. بـە مەبەسـتی لێکۆڵینـەوە لـە نـەژاد و شارسـتانیەت و مێـژوو و سنووری جوگرافی و داب و نەریـت و ئایـن و زمـان و ئـەدەب و کولتـووری میللەتـانی ڕۆژهـەڵاتی کۆلۆنیکـراو.

٢- زۆربـەی ئـەو ڕۆژهەڵاتناسـانەی هاتوونەتـە ناوچـە جیاجیـاکانی کوردسـتان، لـە مێـژوو و نـەژاد و زمـان و داب و نەریـت و کەلەپـوور و سـنووری جوگرافییـان کۆڵیوەتـەوە، بەشێکیشـیان کارەکانیـان تەرخـان کـردووە بـۆ لێکۆڵینـەوە و کۆکردنـەوەی دەسـتنووسی ئـەدەبی و تۆمارکـردنی بەرهەمـی ئـەدەبی فۆلکلـۆری کـوردی.

٣- ڕۆژهەڵاتناسـەکان لـە ڕێگـەی مـەلا و حیکایەتخـوان و بەیتبێـژی کـوردەوە ئـەو کەرەسـتانەیان کۆکردۆتـەوە. لـە نـاو ڕۆژهەڵاتناسـەکاندا زیاتـر ڕۆڵـی ڕۆژهەڵاتناسـە ڕووسـەکان بەرچـاوە، لـە نـاو ئەوانیشـدا ئەلکسـاندەر ژابـا، کـە بـە هـاوکاری مـەلا مەحمـوودی بایەزیـدی ئـەو کەرەسـە و دەستنووسـە ئەدەبـی و تۆمارانـەی کۆکردۆتـەوە، لـە دوای ڕووسـەکانیش ڕۆژهەڵاتناسـی وڵاتـانی ڕۆژئاوایـی ڕۆڵیـان هەبـووە لـە لێکۆڵینـەو تۆمارکردنی بەرهەمـی ئـەدەبی کـوردی.

٤- کارەکانی ئـەم ڕۆژهەڵاتناسـانە بـۆ نەتـەوەی کـورد زۆر جێـگای بایەخـن، چونکـە لەلایەکـەوە هەمـوو ئـەو کەرەسـتە و دەسـتنووس و تۆمـارە ئەدەبیانەیـان لـەلای خۆیـان و لـە نامەخانـەکانی وڵاتەکانیـان پاراسـتووە، بێگومـان ئەگـەر ئـەو ڕۆژهەڵاتناسـانە نەبوونایـە، ئـەوا ئـەو کەرەسـەو دەستنووسـە مێژوویانـە لەنێـو دەچـوون، چونکـە لـەو قۆناغـە مێژوویـەی کـورددا، واتـە تـا پێـش سـەدەی بیسـتەم، هیـچ هۆکارێـک نەبـووە، تاکـو ئـەو بەرهەمـە مێژوویانـە لـە لەناوچـوون و فەوتـان ڕزگار بـکات، لەلایەکـی دیکەشـەوە لـە ڕێگـەی وەرگێـڕانی ئـەو دەسـتنووس و بەرهەمـە فۆلکلۆرییـە کوردیانـە بـۆ سـەر زمانـانی ڕووسی و ڕۆژئاواییـەکان، ڕۆڵـی گەورەیـان بینیـوە لـە ناسـاندن و بەجیهانیبـوونی ئـەدەبی و فۆلکلـۆری کـوردی بـە بەزۆرێـک لـە وڵاتـانی جیهـان.

لیستی سەرچاوەکان:

١- ئەحمـەد - سـامان حوسـێن، ڕۆژهەڵاتناسـی، کتێبخانـەی ڕۆمـان بـۆ چـاپ و بڵاوکردنـەوە، سـلێمانی، ٢٠٢١.

٢- ئۆسـکارمان، توحفـەی موزەفەرییـە، و. هێمـن موکریـانی، بەرگـی یەکـەم، چاپخانـەی هەولێـر، ٢٠١٤.

٣- پیربـاڵ - فەرهـاد، کـورد لەدیـدی ڕۆژهەڵاتناسـەکانەوە، چاپی دووەم، چاپخانەی تـاران، ٢٠٢٠.

٤- چـالی - شـەعبان، شـێوازی شـیعری جزیـری، چاپـا ئێکـێ، چاپخانـا حەجـی هاشـم، هەولێـر، ٢٠٠٨).

٥- خەزنـەدار - مـارف، مێـژووی ئـەدەبی کـوردی، چاپـی یەکـەم، بڵاوکـراوەی ئـاراس، هەولێـر، ٢٠٠١.

٦- سـەعید - ئیـدوارد، ڕۆژهەڵاتناسـی، و. موحسـین ئەحمـەد عومـەر، چاپـی یەکـەم، بڵاوکـراوەی ماڵـی وەفایـی، هەولێـر، ٢٠١٨.

٧- سـندی - بەدرخـان، کۆمەڵـگای کـوردەواری لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسـیدا، و. ئیسـماعیل ئیبراهیـم سـەعید، چاپـی یەکـەم، چاپخانـەی خـانی، دهـۆک، ٢٠٠٨.

٨- شـمیدت - دانـا ئـادەم، سـەفەرێک بـۆ نـاو پیـاوە ئـازاکان لـە کوردسـتان، و ئەبوبەکـر سـاڵح ئیسـماعیل، چاپـی یەکـەم، چاپخانـەی خـانی، دهـۆک، ٢٠٠٨.

٩- عومـەر - موحسـین ئەحمـەد، لێکۆڵینـەوە کوردییـەکان، بەرگـی یەکـەم، چاپخانـەی حاجـی هاشـم هەولێـر، ٢٠١٢.

١٠- م. ب. ڕۆدێنکـۆ، وتارگـەلی ئـەدەبی کـوردی سـەدەکانی ناوەڕاسـت و پاشـکۆیەک، و. ئەنـوەر قـادر محەمـەد، چاپخانـەی تـاران، سـلێمانی، ٢٠٢٠.

١١- محەمـەد - ئەنـوەر قـادر، چەنـد وتارێکـی کوردناسـی، چاپـی سـێیەم، چاپخانـەی شـڤان، سـلێمان، ٢٠٠٨.

١٢- مـارف - دیـاری خالیـد، سـەرەتایەک لەبـارەی چەمـک و مێـژووی ڕۆژهەڵاتناسـییەوە، ٢٠١٥/٤/٢
https://cultureproject.org

١٣- عەبدولـڵا - خەلیـل، مێجـەر سـۆن، بێگانەیەکـی کەلتورپـەروەر! ٢٠١٩/٢/٢٠ https://www.khaktv.net

١٤- زەقـزوق - مەحمـوود، ٢٠١٦/٤/٥، لـە ڕووبەڕووبوونـەوەی ڕۆژهەڵاتناسـیدا، و. سـەلام عەبدولکەریـم. http://www.historyofkurd.

ملخص

يهدف هذا البحث أثر مستشرقي الروس والغربيين خلال منتصف القرن التاسع عشر إلى منتصف القرن العشرين لما جاءوا إلى كردستان وقاموا بجمع وتدوين المكتوبات والمخطوطات الأدبية والنتاجات الفولكلورية الكردية، بعد ذلك حفظوها في مكتباتهم وترجموها إلى لغاتهم، ولغات أمم أخرى وجعلوها عالمية.

واعتمد البحث على المنهج التأريخي، إذ إنه يتناول جمع تسجيل المنتج الأدبي والأدب الفولكلورية الكردي من لدن المستشرقين.

Abstract

This study talks about the role of Russian and Western orientalists, who came to different parts of Kurdistan from the mid-nineteenth to mid-twentieth centuries and started collecting and recording ten Kurdish literary writers and literary works, then kept these products by themselves and in their country's archives and translated them into their own language and other nations and globalized them.

This study is generally based on historical methods, as it discusses about collecting and recording historical works of Kurdish folklore and literature by orientalists.